

Чому Кримська війна 1853–1856 рр. стала явищем міжнародного суспільного життя?

Наймасштабнішою і найкривавішою з усіх російсько-турецьких війн XIX ст. стала Східна (Кримська) війна 1853–1856 рр. У ній брали участь не лише Османська і Російська імперії, а й Англія, Франція та Сардинське королівство, які були союзниками Туреччини. Інші великі європейські держави — Австрія і Пруссія, хоча й не брали участі у бойових діях, але становили для Росії потенційну загрозу. Східна війна фактично стала своєрідним прологом світової війни. Раніше у будь-яких збройних конфліктах брали участь дві — три держави, а в Східній — більше 20 (якщо рахувати сучасні незалежні держави).

Царська Росія, що придушила ряд національних рухів у Європі, виношувала плани війни з Туреччиною і готувалася до неї. Ці дії Російської імперії мали серйозні причини. З 1817 по 1864 рр. точилася багаторічна війна з горцями за приєднання Північного Кавказу до Росії. На початку 50-х років XIX ст. Туреччина почала суттєво допомагати Шамілю у спільній боротьбі проти росіян. Микола I, який правив Російською імперією впродовж 30 років і успішно використовував армію для придушення революційних виступів не лише у своїй державі, а й за кордоном, здобував перемоги у війні зі своїм південним сусідом — Портою і втратив притаманну йому обережність, стриманість, почуття відповідальності і т. ін.

Російська дипломатія ще до початку бойових дій зазнала поразки, оскільки не змогла заздалегідь визначити у війні із султанською імперією своїх ворогів та союзників, оцінити ставлення європейської громадськості до Російської імперії, об'єктивно визначити її техніко-економічну відсталість, стан боєздатності армії та флоту в нових умовах.

Якщо порівнювати армії Російської та Османської імперій, то перша була в багатьох відношеннях сильнішою. Російська армія налічувала на початку 50-х років XIX ст. 1,4 млн солдат та офіцерів, але значна частина їх постійно перебувала на Кавказі, де вела бойові дії з повстанцями Шаміля, та в Польщі з метою відбити в разі необхідності напад західноєвропейських держав. Чорноморський флот (до складу якого входила Дунайська флотилія) мав майже 100 бойових кораблів і кілька десятків допоміжних суден, із них 30 пароплавів. Готуючись до війни з Туреччиною, Микола I допускав, що, можливо, у неї з'являться союзники з числа провідних європейських держав, насамперед Франції. Вони зможуть увійти у Чорне море через Дарданелли і Босфор, звідки зроблять висадку своїх військ на російській території. Щоб перешкодити цьому, Микола I найбільш доцільним вважав висадити десант на берегах Босфору, захопити Константинополь, від 30 до 40% мешканців якого становили християни. У процесі бойових дій вони могли б надати допомогу росіянам. У грудні 1852 р. Микола I розробив план такої операції. Основою десанту були 13-та піхотна дивізія, що дислокувалась у Севасто-

полі, та 14-та — в Одесі. На кораблях Чорноморського флоту ці війська мали б бути доставлені на береги Босфору, де в разі неспроможності взяти штурмом Константинополь, триматися там тривалий час і не дати можливості іноземним суднам увійти у Чорне море.

Турецька армія могла поставити під рушницю 400 тис. солдат і офіцерів, які практично становили 2 армії на різних континентах світу — в Європі (Балкани) та Азії (Кавказький регіон). Військово-морський флот Порти налічував бойових кораблів (крім допоміжних суден) — 37 парусних і 6 пароплавів. Озброєння військ Порти було застарілим — гладкостволі рушниці, але з початком Кримської війни англійці забезпечили їх далекобійними гвинтівками з нарізними стволами. Це дало змогу озброїти ними четверту частину регулярної турецької армії. Суттєву допомогу Туреччині надали Англія та Франція в озброєнні її військ сучасними гарматами і взагалі усім спорядженням.

Приводом для війни Росії й Туреччини став конфлікт між православним і католицьким духівництвом за право володіти «святими місцями» — ключем від Віфлеємської печери, ремонтувати купол храму Гроба Господнього та ін., які знаходились у Палестині, що була підпорядкована Османській імперії. Православних підтримувала Росія, а католиків - пів-Європи на чолі із Францією. Наполеон III, будучи президентом Французької республіки, 2 грудня 1851 р. здійснив державний переворот і рівно через рік за допомогою плебісциту проголосив Францію Другою імперією, а себе — наступником Наполеона Бонапарта. Нового імператора масово підтримали католики, і Наполеон III, дякуючи їм за це, наполегливо відстоював їх права на Гроб Господній.

Завзято боровся за цю досить незначну для середини XIX ст. релігійну акцію Наполеон III ще з однієї причини. Микола I доручив міністру закордонних справ К.В. Нессельроде надіслати вітальну телеграму Луї Наполеону. Але підстаркуватий сановник переплутав текст, у результаті чого вийшло, що Микола I не визнав Наполеона III французьким імператором і зробив це в образливій формі. Тому Наполеон III рішуче пішов на конфронтацію з Росією на Близькому Сході, щоб потішити ображене самолюбство. До того ж, Микола I в очах європейців, починаючи від революціонерів і до лібералів, був утіленням реакційної та агресивної політики (варто згадати придушення революції і національно-визвольних рухів в Угорщині, Польщі, Дунайських князівствах і т. д.). Тому будь-які акції проти Російської імперії з боку європейських держав у 40–50-х роках XIX ст. викликали радість і підтримку «освіченої публіки» — від лібералів до соціалістів.

Микола I та його оточення не розуміли цього і продовжували свою агресивну зовнішню політику, не звертаючи ніякої уваги на ті зміни, що відбувалися на міжнародній арені. Російський імператор і його уряд відвертого ворога вбачали в Османській імперії та ще, можливо, у Франції, але вірити в це цар і його найвищі сановники не хотіли. Англію, Австрію, Пруссію й інші держави за будь-яких обставин вважали нейтральними.

Росія не знала у XIX ст. військових поразок, і царизм був упевнений у своїй могутності й непереможності. 16 лютого 1853 р. у Константинополь на фрегаті «Громоносець» прибув надзвичайний царський посол князь О.С. Меншиков. Цей візит був забарвлений демонстрацією військової сили Росії. 24 лютого Меншиков удостоївся аудієнції султана Абдул-Меджида, під час якої передав йому власноручно написаного Миколою I листа. У ньому російський імператор пропонував турецькому султану підписати конвенцію про статус православної церкви у Палестині та Сирії. Крім того, цар доручив Меншикову запропонувати султану укласти Туреччині й Росії оборонний союз проти Франції.

Османська імперія розуміла, що погодитися на першу пропозицію Росії — доручити їй взяти під свою опіку православне населення, яке знаходилося на території Порти, це б означало відверте втручання північного сусіда у внутрішні справи Туреччини. Укладення останньою будь-яких оборонних союзів із Росією проти наймогутніших європейських держав загрожувало війною з ними, а ще реальніше — втратою союзників у війні з Російською імперією, яка рано чи пізно стане реальністю. Турецький султан нічого не відповідав князю Меншикову, знаючи заяву французького посла в Порті де Лакура від 22 березня 1853 р., що, коли російський флот у Севастополі почне просуватися до Туреччини чи її володінь у басейні Чорного моря, то це може призвести до оголошення Францією війни Росії.

О. Меншиков, який був фактично не дипломатом, а державним і військовим діячем Росії — адміралом та генерал-ад'ютантом, 17 травня 1853 р. пред'явив Туреччині ультиматум про негайне укладення конвенції щодо спільного нагляду за становищем греко-православної церкви і православного населення у залежних від Порти країнах Близького Сходу. Питання про статус проток Босфору й Дарданелл російською стороною не порушувалося. Не дочекавшись відповіді на ультиматум, О. Меншиков 2 червня 1853 р. залишив Константинополь. Микола I був переконаний у боєздатності своєї армії й флоту та взагалі у могутності Російської імперії. Крім того, цар розраховував на австрійського імператора Франца-Йосифа, якого він врятував від революції 1849 р. Тому без будь-яких вагань Микола I оголосив маніфест про введення на територію Дунайських князівств російських військ під командуванням генерала від артилерії М.Д. Горчакова. 21 червня авангард росіян на чолі з генерал-ад'ютантом І.Р. Анрепом без оголошення війни форсував р. Прут упродовж трьох тижнів. Російські загони зайняли Молдову та Валахію.

Головним театром бойових дій із турками росіяни все ж вважали Кавказ. Тому 13 вересня 1853 р. Микола I наказав передислокувати із Севастополя в Сухумі 13-у піхотну дивізію. Севастопольський гарнізон зменшився у 4 рази і налічував близько 4 тис. солдат та офіцерів. Щоправда, у резерві перебувало ще 30 тис. матросів, які на той час несли службу на кораблях Чорноморського флоту. Переправлена із Севастополя на Кавказ 13-та піхотна дивізія відіграла важливу роль у відбитті наступу турецьких військ на

Тифліс. Тим часом на правому березі Дунаю турки зосередили армію в кількості 120 тис. осіб. 14 вересня турецький султан Абдул-Меджид оголосив Миколі I ультиматум: протягом 15 днів вивести росіян із Дунайських князівств. Коли ж росіяни проігнорували його, Туреччина оголосила 4 жовтня 1853 р. війну Росії.

Через чотири дні англійська і французька ескадри бойових кораблів увійшли в Дарданелли. Бойові дії між турецькими й російськими військами велися на Кавказі, в районі Дунаю і на Чорному морі, і зрозуміло, не заради захисту 10 млн православних мешканців Палестини та Сирії, які входили до складу Порти. Російські пароплави виходили із Севастополя й курсували по морських просторах, захоплюючи турецькі кораблі. Щоб переправити на Кавказ 10 тис. турецьких солдатів та офіцерів, у Синопську бухту було направлено з Константинополя ескадру із 16 кораблів. Із Севастополя у Синоп вийшла російська ескадра у складі 8 вітрильників під командуванням віце-адмірала П.С. Нахімова, котра заблокувала турецькі судна у Синопі й розпочала бій. На допомогу Нахімову підійшла ескадра Корнилова. У ході морського бою від шаленого артилерійського вогню згорів не лише Синоп, а й усі турецькі судна.

Уся Російська імперія відзначала Синопську перемогу. Насправді ж вона дала поштовх до розв'язання Кримської війни. Франція і загалом уся Європа вирішили за допомогою цієї війни раз і назавжди покінути з гегемонією Росії в Туреччині і ліквідувати загрозу з боку царизму для Балкан та західноєвропейських країн.

22 грудня 1853 р. англо-французька ескадра увійшла в Чорне море. Через три дні англійський пароплав «Ретрібюшен» підійшов до Севастополя і заявив командирі порту, що для уникнення війни між Росією та Англією і Францією російські кораблі не повинні виходити в море і нападати на турецькі судна. А тим часом під прикриттям французьких і англійських кораблів 5 турецьких пароплавів перекинули на Кавказ 6-тисячний десант, озброєння і боєприпаси. Російська імперія була приречена на поразку. Незважаючи на це, 9 лютого 1854 р. вона оголосила війну Англії та Франції, морські сили яких знаходились у Варні. 15 березня 1854 р. Англія і Франція офіційно оголосили війну Росії.

10 квітня союзний флот піддав Одесу бомбардуванню з досить далекої відстані. Згодом, постоявши майже тиждень на рейді, попрямував у напрямку до Севастополя. Перші сутички між росіянами і союзницькими силами ще не були справжньою війною, до якої готувалися ворогуючі сторони. Найбільш вороже налаштована Франція налічувала в мирний час у своїй армії до 350 тис. чол., а у разі війни могла збільшити її до 540 тис. солдатів і офіцерів, у тому числі 383 тис. піхотинців, 86 тис. кавалеристів і понад 70 тис. артилеристів та саперів.

Напередодні війни в англійській армії налічувалося 150 тис. чол. — 120 тис. піхоти, 10 тис. кавалеристів і 20 тис. артилеристів і 25 саперів. Комплектувалася вона за рахунок найманців, які не відзначалися особливою

підготовкою та дисципліною. Основу бойової могутності Англії становили військово-морські сили, в лавах яких налічувалося 150 пароплавів.

Морські битви, а точніше, спроби атакувати морські бази або просто бомбардувати порти й укріплення на Чорному, Балтійському, Білому, Баренцевому морях і навіть на Тихому океані, куди сягав англо-французький флот, не давали союзникам ніяких результатів. Улітку 1854 р. англо-франко-турецькі війська вирішили сконцентрувати основні бойові дії на Чорному морі, в основному в Криму. Влітку 1854 р. у Варні (Болгарія) було зосереджено експедиційні сили. Вони не хотіли допомагати туркам у бойових діях із росіянами в Дунайських князівствах. До того ж у їхніх військах спалахнула епідемія холери.

Російське командування не хотіло вести бої з турецькими військами та ще й з їхніми союзниками — англо-французьким корпусом і, можливо, з австрійською армією, яка зосередила 50 тис. солдат і офіцерів у Галичині та Трансильванії. 31 липня 1854 р. росіяни евакуювали з Дунайських князівств свої війська, де їх, згідно з договором із Портою, замінили австрійці. Командування англо-французького корпусу прагнуло якомога швидше залишити охоплену холерою Варну і висадитися у Криму.

Перекинення англійських і французьких військ чисельністю 62 тис. чол. із Варни у Крим почалося у другій половині серпня 1854 р. Після висадки в районі Євпаторії союзники почали просуватися до Севастополя двома колонами. 8 вересня російська армія чисельністю 36 400 чол. зайняла оборону на р. Альмі.

Російські війська здобували перевагу спочатку лише у багнетних боях, яких пізніше союзницькі війська почали уникати, застосовуючи нову зброю. Зрозумівши, що битва на р. Альмі програна, О. Меншиков віддав наказ своїм військам відступати до р. Качі, а потім до Бахчисарая. Щоб надійно захистити місто з моря, О. Меншиков наказав 10 вересня затопити у Севастопольській бухті найстаріші парусні кораблі Чорноморського флоту і в такий спосіб перекрити вхід до неї ворожих пароплавів. 13 вересня 1854 р. у Севастополі було оголошено стан облоги. Саме з цього дня ведеться відлік 349-денної героїчної оборони міста.

Найбільш героїчною сторінкою в історії Кримської війни була оборона Севастополя. Англо-французькі війська оточили місто кільцем траншей і розпочали бомбардування росіян із корабельних та облогових гармат. Загалом за період оборони міста було здійснено 6 масових артилерійських обстрілів Севастополя. У перший день обстрілу був смертельно поранений В. Корнілов і оборону Севастополя очолив П. Нахімов, який також дістав поранення.

Щоб послабити натиск ворога на місто, О. Меншиков вирішив завдати удару по англійській морській базі у Балаклаві з району Бахчисарая. Однак він не ввів у бій війська, що стояли біля Бахчисарая, і практично ця битва не дала особливих результатів. Аналогічні наслідки мав і російський наступ на Інкерман. Головного удару було завдано британцям. Бойові дії тривали

цілий день. Росіяни втратили 12 тис, а союзники (переважно британці) — 3,3 тис. чол. Після невдачі під Інкерманом О.Меншиков припинив активні спроби росіян завдати ворогові поразки, а останні активізували свої дії з метою взяття Севастополя.

Союзна армія набагато краще забезпечувалась усім необхідним — зброєю, боєприпасами, продовольством, обмундируванням тощо. Це здійснювалося за рахунок того, що у західноєвропейських державах була розвинута мережа залізниць, по яких у морські порти доставляли вантажі, які потім пароплавами відправлялись у Крим. У Російській імперії в південних регіонах взагалі не було залізниць, а розбиті шосейні дороги були прокладені лише до Харкова.

Кримська війна увійшла в історію як війна, в якій вперше брали участь жінки — медичні сестри. Першими сестрами милосердя були дружини та сестри захисників Севастополя. Матроська сирота Даша Михайлова, яку в народі називали Севастопольською, з власної ініціативи вирушила із російськими військами на р. Альма, де відбулася перша грандіозна битва на Кримському півострові. Там вона надавала посильну допомогу пораненим солдатам. Коли почалася облога Севастополя, з Петербурга сюди прибули медсестри з Хрестовоздвиженської общини. Приклад російських сестер милосердя, серед яких було багато українок, поширився на інші воюючі країни. Першими до Криму приїхали медсестри з Англії. Після Кримської війни участь жінок у збройних конфліктах стала традиційною.

У січні 1855 р. у російських військах у Криму вже налічувалося понад 100 тис. солдатів та офіцерів. Микола I наказав О. Меншикову активно діяти проти ворога. Цар не вірив у перемогу росіян і навіть був переконаний, що найближчим часом союзники захоплять Кримський півострів. Тим часом адмірал Меншиков наказав генерал-лейтенанту С.О. Хрульову атакувати Євпаторію 19-тисячним загonom. 5 лютого російські війська пішли на штурм фортеці, але, дійшовши до перших укріплень, зрозуміли, що штурмувати місто безрезультатно. Генерал дав команду російським військам відступити. Це була остання бойова операція О. Меншикова і Миколи I у цій війні.

18 лютого 1855 р. Микола I досить несподівано помер. Це породило чутки про його самогубство в момент розпачу з приводу цілковитого провалу своєї зовнішньої політики та військових невдач. 28 березня 1855 р. союзники знову почали бомбардування Севастополя. Бойові дії тривали 10 днів. Проаналізувавши ситуацію, вони вирішили не штурмувати морську фортецю, а продовжувати її облогу. Оскільки сил в експедиційного корпусу було мало, англійці та французи вирішили залучити до участі у Кримській війні Сардинське королівство.

Кожна із воюючих сторін застосовувала свої форми і методи ведення бою. Англія і Франція вели колоніальні війни в Африці й Азії, де супротивник був набагато слабшим від їх армій. Тому вони хотіли здобувати перемогу над збройними силами міцної держави, якою була Росія. Але й росіяни здобували перемоги не дуже гучні над польськими повстанцями, угорськи-

ми революціонерами, не дуже сильною турецькою армією та епізодичні успіхи у безкінечних сутичках із горцями на Кавказі. Під час оборони міста, головним центром став Малахів курган, де 28 червня 1855 р. в одному з боїв на Корніловському бастионі був смертельно поранений П. Нахімов.

Оборону міста очолив адмірал В.І. Істомін. Севастопольська епопея почала викликати незадоволення практично в усіх країнах, які входили до союзницької коаліції. Британців і французів дратували їх великі військові втрати не стільки від бойових дій, скільки від хвороб та епідемій. Невдоволення турків було очевидним, тому що їх країна стала перевалочним пунктом для союзних військ і фактично їх величезним госпіталем.

Починаючи із 1855 р., стало зрозуміло, як і на чию користь закінчиться ця «дивна» війна. Російське керівництво ніяких заходів щодо захисту Кримського півострова не вживало. За два роки воєнних дій не було зроблено нічого, щоб захистити вхід у Керченську протоку. 12 травня 1855 р. союзницький флот підійшов до Керчі і без будь-яких перешкод увійшов в Азовське море. Обстрілявши беззахисні міста Бердянськ, Маріуполь, Таганрог, Генічеськ союзники залишили у Керчі полк англійців і полк французів та усіх турків, які були на їх кораблях, і повернулися до Севастополя. Тут тривали бої, які набували уже нових форм — крім бомбардування морської бази, союзники (насамперед французи) почали вже штурмувати оборонні рубежі. Захисники Севастополя зазнавали великих втрат — понад 17 тис. осіб загинули у травні, 11 тис. — у червні, 8,5 тис. — у липні.

Олександр II вимагав від нового командуючого Кримською армією М.Д. Горчакова «здійснити щось рішуче, щоб покласти край цій жахливій війні». Горчаков вирішив дати 4 серпня бій союзникам у долині Чорної річки. Але, втративши 8 тис. чол., відступив. 5 серпня англо-французькі війська розпочали потужний артобстріл Севастополя. Не змогли захистити місто ані пластуни Чорноморського козацького війська, ані солдати і матроси, які 11 місяців утримували цю морську фортецю, що відбивала головні удари союзників у цій війні, ані Е.І. Тотлебен, який керував облоговими роботами.

Це була агонія оборони Севастополя. З 5 по 23 серпня було вбито й поранено 12,5 тис. чол. 27 серпня почався вирішальний штурм французами Малахового кургану, який час від часу змінювався ураганним артилерійським вогнем. За один день росіяни втратили убитими й пораненими майже 13 тис. чол., або 26,5% особового складу гарнізону. Французи захопили Малахів курган (у російській військовій та історичній літературі зазначалося, що це зробили англійці). М.Д. Горчаков віддав наказ військам залишити місто, висадивши у повітря бастиони й укріплення, що уціліли, та потопивши кораблі, які ще залишалися.

За 349 днів оборони Севастополя росіяни втратили 128 тис. чол. убитими, 8,5 тис. померли від хвороб. Втрати Англії і Франції становили 71 тис. військових. Союзники випустили по Севастополю 1 млн 350 тис. снарядів, а французи — понад 26 млн патронів.

30 серпня союзники увійшли у Севастополь. У середині жовтня 1855 р. союзний флот повернувся в Балаклаву та Камишову бухту, залишивши біля Кінбурна три свої броненосці, а у самій фортеці — невеликий гарнізон. На цьому Кримська війна фактично завершилась.

Англія і Франція виконали задумане: не дали змоги Росії перемогти у цій війні, оскільки це означало б загибель демократії та прогресу в усій Європі. Розуміння цього робило Кримську війну популярною серед широкої громадськості європейських держав, які боялися Росії, пам'ятали її недавні розправи з Польщею та Угорщиною, і ненависть до її царизму була щиро-сердечною і безкорисливою. Водночас між Англією і Францією точилася прихована боротьба за першість у Європі та й узагалі в усьому світі. Для рівноваги між ними потрібна була, хоча й не така могутня, як за часів Миколи I, Російська імперія.

Росія, зрозумівши безперспективність Кримської війни, погодилася на капітуляцію. Поставити Російську імперію на значно нижчий рівень у політичному і військовому становищі в Європі мало підписання мирного договору на умовах, продиктованих переможцями — Англією та Францією. Після тривалої дипломатичної боротьби на спеціально скликаному в Парижі конгресі 18(30) березня 1856 р. було підписано мирний трактат. Російська імперія повернула Порті захоплений на Кавказі Карс, а сама отримала захоплені союзниками в Криму міста Севастополь, Керч, Балаклаву, Євпаторію, Кінбурн та ін. Росія відмовилася від своїх прагнень опікати християн Османської імперії, поступилася на користь Молдови Південною Бессарабією тощо. Англія і Франція змусили Росію й Туреччину не відновлювати на Чорному морі військового флоту (їм дозволялося мати лише по 10 легких військових кораблів), не споруджувати на узбережжі укріплень, арсеналів і т. ін. Україна, на території якої фактично велися основні бойові дії, а її народ виніс основний тягар війни, зазнала значних матеріальних і людських втрат (лише під час оборони Севастополя у сухопутних військах російської армії загинуло понад 25 тис. українців).

Олександр Реєнт